

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903 • Yıl / Year: 4 • İlkbahar / Spring: 2021 • Sayı / Issue: 7

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة للبحوث الإسلامية

Journal of Islamic Studies

Yıl | Year: 4 – Sayı | Issue: 7 – 2021 Nisan | 2021 April

**MODERN BOŞNAK MİLLİ KİMLİĞİNİN TEŞEKKÜLÜNDE TARİH ANLAYIŞI VE
TARİHYAZIMI ÇALIŞMALARININ GELİŞİMİ**

Development of Historical Thought and Historiography in the Making of Modern Bosniak
National Identity

Mustafa Krupalija

Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
İstanbul, Türkiye

Dr., Istanbul University, Faculty of
Theology, Sociology of Religion
Istanbul, Turkey

stafamu90@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1555-6840

İsmail Demirezen

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
İstanbul, Türkiye

Assoc. Prof. Dr., Istanbul University,
Department of Sociology of Religion
Istanbul, Turkey

demirezen@istanbul.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7141-9114

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliő Tarihi / Date Received: 16 Ocak 2021 / 16 January 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Mart 2021 / 04 March 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Nisan / 30 April 2021

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Krupalija, Mustafa – Demirezen, İsmail. “Modern Boşnak Milli Kimliğinin
Teşekkülünde Tarih Anlayışı Ve Tarihyazımı Çalışmalarının Gelişimi”. Rumeli İslam
Araştırmaları Dergisi 7 (Nisan 2021): 14-36.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıŐtır. İntihal tespit edilmemiŐtir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by TekirdaĐ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Tekirdag
Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

MODERN BOŞNAK MİLLİ KİMLİĞİNİN TEŞEKKÜLÜNDE TARİH ANLAYIŞI VE TARİHYAZIMI ÇALIŞMALARININ GELİŞİMİ

Öz

Modernleşme süreciyle birlikte toplumsal ve siyasi ayrışmaların merkezine yerleşen milli kimlikler, toplumdan topluma birbirinden oldukça farklı dönüşümlerin yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Biz bu çalışmada, Boşnakların modernleşme süreci ile ilk tanıştığı 1850'li yıllardan günümüze kadar, onların modern milli kimliklerinin teşekkülü açısından tarih anlayışları ve tarih yazımı çalışmalarında ne tür dönüşümlere uğradıklarını tespit etmeyi hedeflemekteyiz. Bu dönüşümleri takip ederken, dönemin resmi tarih anlatımı, eğitim politikaları ve tarih derslerinin müfredatları, söz konusu gelişimin çözümlenmesinde önemli birer unsur olarak karşımıza çıkacaktır. Bunların yanı sıra Boşnak tarihçilerin eserleri ve genel olarak Boşnakların kendini yerleştirdiği tarihsel bağlam da konumuz açısından önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Bütün bu unsurlar, kapsamlı bir literatür taraması ve dokümantasyon metodu ile tespit edilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla biz bu çalışmada, genel olarak modern milli kimliklerin tarih yazımı çalışmaları ile bulunduğu ilişki mahiyetini ve özel olarak bu ilişkinin modern Boşnak milli kimliği örneğinde nasıl geliştiği konusunu araştırmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Boşnaklar, Modern Milli Kimlik, Tarih Yazımı, Tarih Anlayışı.

Development of Historical Thought and Historiography in the Making of Modern Bosniak National Identity

Abstract

At the very onset of the modernization era, national identities have been at the heart of social and political divide. The building of national identity has been distinctive and paramount to the fortune of every modern state. Our intent was to establish the continuous development of historical thought and historiography in the context of modern Bosniak national identity, following the first encounter with modernization, in the 1850's, to present-day. A comprehensive literature review was conducted. Particular value has been allotted to official historical narratives, education policies and teaching curriculums. As will become apparent, the historical thought emulated in the works of Bosnian historians has been pivotal to the findings presented in this paper. Considering the afore-mentioned, our goal was to verify the close correlation between the shaping of national identity and the development of historiography, as well as the specific impact of that relationship on the molding of modern Bosniak national identity.

Keywords: Bosniaks, Modern National Identity, Historiography, Historical Thought.

Giriş:

Milli kimliğin temel özelliklerinden biri “sürekliliğe” vurguda bulunmasında yatmaktadır. Bu, aslında her tür kimlik için geçerlidir. Çok kısa zaman aralıklarıyla değişen bir şey kimlik unsuru olamadığı gibi bu unsur aidiyet kipi olarak kendi üyelerine sağlıklı bir zemin de sağlayamamaktadır. Dolayısıyla, her milletleşme süreci aynı zamanda geçmişle bağ kuracak bir tarih çalışma evresini de kendi bünyesinde barındırmaktadır. Mevcut durumun meşrulaştırıcısı olarak tarihin, bu bağlamda milliyetçiliğin bel kemiğini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.¹

Millet olgusunun modern bir dünyada ortaya çıktığını savunan modernist temsilcilerinden Hobsbawm, bir tarihçi olarak, milli kimlik teşekkülünde öne çıkan tarih anlayışlarının çoğu zaman *yakın geçmiş* ile sınırlandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Söz konusu yakın geçmişten kastı, modern devletlerin kuruluşu olan XVIII. yüzyıl sonrası ve toprağa bağlı devletlerin ortaya çıkışını müteakiben başlayan tarihsel bir süreçtir.² Bu tarih, sıradan halkın belleğinde muhafaza edilen bir geçmiş değil, seçilen, yazılan, resmedilen, popülerleştirilen ve kurumsallaştırılan bir bilgi birikimidir.

Söz konusu tarih anlayışının en önemli işlevlerinden biri, geçmiş zamanları özlenen ve tekrar gelmesi istenen *eski iyi günler* ve *altın çağ* şeklinde takdim etme potansiyelinden geçmektedir. Toplumsal hayatta karşılaşılan zorlukların böylelikle tarih çalışmalarında süzgeçten geçirilen çözümlerle çözülmesi gerektiğine işaret etmektedir. Tarih, bu bağlamda şimdiki zamanlar ve geleceğe işlevsel bir model sunarken, kuşaklar arası ilişkilerin belli bir düzende gelişmesini sağlayan genetik kodun anahtarı görevini de üstlenmiştir.³

Tarihin *bugünü* pek çok yönden belirlemeye devam ettiği; *geçmişin* büyük ölçüde *bugünde* yaşadığı; tarih, toplum ve kültür alanlarında her tarihsel anın eski ile yenin bir karışımı olduğu ve tam da bu yüzden bu dünyada yepyeni, radikal bir başlangıç yapmanın mümkün olamayacağı bilincinin ilk defa modern dünyada bir paradigma olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.⁴ Modern eğitim sisteminde tarih dersleri de bu bağlamda keşfedilmiş ve geniş halk kitlelere ulaşabilme potansiyelinden yola çıkarak çok işlevsel bir kimlik inşa unsuru olarak yerini sağlamlaştırmayı başarmıştır. Milli tarihlerde kullanılan anlatımda, anlatılanın gerçeklikle uyuşup uyuşmadığından ziyade, içinde yaşanan topluluğu birleştirip birleştirmede özelliğine dikkat edilmektedir. Nitekim Hobsbawm’ın da ifade ettiği gibi, bir halkın millet olarak tanımlanabilmesi için söz konusu halkın mevcut devlet ile tarihsel bir bağ kurması veya oldukça uzun geçmişe dayanan ve yakın geçmişle kurulan bir bağın sağlanması gerekmektedir.⁵

Modernist bakış açısının aksine, etno sembolcülerin önde gelen isimlerinden olan Smith, tarihin milli kimlik teşekkülündeki önemini sadece modern dünyanın gelişmeleri açısından açıklamaları ile yetinen anlayışların yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, geçmişle bugün arasında devam eden kültürel ve etnik formlardaki süreklilik bağı, yeni bir

¹ Susana Carvalho, “Introduction”, *Nations and Their Histories: Constructions and Representations*, ed. Susana Carvalho - François Gemenne (Londra: Palgrave Macmillan, 2009), 1-2.

² Eric Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 24.

³ Eric Hobsbawm, *On History* (New York: The New Press, 1998), 25.

⁴ Doğan Özlem, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1999), 328.

⁵ Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, 55.

tarihi icat etmeyi değil, tarihi yeniden keşfetmeyi mümkün kılmaktadır.⁶ Söz konusu şanlı etnik geçmiş miti, özellikle kriz ve değişim dönemlerinde *altın çağ* olarak yeniden keşfedilmekte ve çağdaş siyasi amaçları için çoğu zaman manipüle edilerek yeniden yorumlanmaktadır. Smith'e göre, milli tarihe konu olan olayların sıradan bir objektif tarih yorumu olmaktan ziyade, konu edildiği olay ve özellikle kahramanlar aracılığıyla ahlaki değerlerin aktarımının sağlanmasını mümkün kılmaktadır.⁷ Bu tarih anlayışının gelişimini etkin lider, seçkinler ve ideologların tekelinde değerlendiren modernistlerin aksine Smith, bu anlayışın mevcut fikir, kaygı, entelektüel ortam ve inançlar tarafından sınırlandırılabilceğini ve tarih mühendisliğinin ancak sınırlı bir müdahaleyle söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Hatta Smith, daha da ileri giderek, büyük devrimlerin bile geçmişi tamamen çarpıtamayacağını savunmaktadır. Smith'e göre, mevcut yorum ve değerler, bütün aşırı kırılma ve manipülasyonlara rağmen devrim sonrası dönemlerde bile tekrar gün yüzüne çıkma fırsatı yakalamaktadır.⁸ Smith'in bu bakış açısı, modern Boşnak milli tarih anlatımında da geçerliliğini korumaktadır. Nitekim daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak görülebileceği gibi İmparatorluklar Devri ile Bağımsız Bosna Hersek Dönemi arasında 70 yıldan uzun süren Yugoslavyalar Dönemi'nde Boşnakların özgün milli tarih anlatımları, bütün baskı ve resmi tarih anlayışına rağmen korunmuş ve önemli ölçüde kaldığı yerden devam etmeyi başarmıştır.

Boşnak tarih yazımı konusunun, hak ettiği ilgiyi günümüze kadar bilimsel çevrelerde çekmeyi başardığını söylemek mümkün değildir. Bu çalışmalar, çoğu zaman, sadece belirli olaylar veya dönemler üzerine yapılan tarihsel araştırmalarla sınırlı kalmaktadır. Bu noktada, özellikle iki eseri zikretmekte fayda vardır diye düşünüyoruz. Saraybosna Üniversitesi Tarih Enstitüsü'nün 2002 yılında yayınlamış olduğu "Balkanlar'da Tarihsel Mitler"⁹ başlıklı çalışma, hiç şüphesiz, Boşnak tarih yazımında şahit olunan birçok miti tartışmaya açması ve bunun saygın tarihçiler tarafından yapılması açısından dikkate değer bir eser olmuştur. Bunun yanı sıra, Husnija Kamberović tarafından kaleme alınan "Bosna Hersek'te Tarih Yazımının Siyasete Hizmeti"¹⁰ başlıklı çalışma da dikkate değer bir başka eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamberović'in, özellikle bu çalışması ile birlikte, Boşnaklar örneğinde tarih yazımı-siyaset ilişkisini bu denli ayrıntılı bir biçimde araştıran günümüzün ilk ve en önemli Boşnak tarih yazımcısı olduğunu söylemek mümkündür. Biz bu çalışmamızda, zikrettiğimiz her iki eserden önemli ölçüde faydalandık. Ancak bu çalışmada, Boşnakların modernleşme süreci ile karşılaştığı ilk dönemlerden günümüze kadar devam eden süreçte seyreden tarih anlayışı ve tarih yazımının gelişimi konusunda daha bütüncül bir perspektif oluşturmayı hedeflediğimiz için, çok daha çeşitli literatür taraması yapma durumunda kalmıştık. Bu perspektifin oluşumunda dönemin resmi tarih anlatımı, eğitim politikaları ve Boşnak tarihçilerin eserlerinin araştırılması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla, 1850 yıllarından günümüze kadar süregelen süreci belli bir tarihsel tasnife tabi tutmayı ve her bir tarihsel döneme ayrıyeten eğilmeyi uygun bir yöntem olarak değerlendirdik.

Tarih yazımı çalışmaları, bütün milli kimlik teşekkül süreçleri içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Önemi, büyük ölçüde geçmişi yorumlama ve günümüze ulaşan aidiyet kiplerini meşrulaştıracak ikna edici bir söylem geliştirme potansiyeline dayanmaktadır. Toplumsal hafıza ve kolektif bilinci doğrudan etkileyen bu söylem, bir topluluğun millet olarak

⁶ Anthony Smith, *Nacionalizam i modernizam: kriticki pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, çev. Mirjana Paic Jurinic (Zagreb: Politicka Misao, 2003), 43.

⁷ Anthony Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach* (Londra: Routledge, 2009), 35-36.

⁸ Anthony Smith, *Nacionalizam i Modernizam*, çev. Mirjana Paic Jurinic, 43-44.

⁹ Husnija Kamberovic (ed.), *Balkanski mitovi na Balkanu* (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003).

¹⁰ Husnija Kamberovic, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u sluzbi politike* (Zagreb: Srednja Europa, 2012).

tanımlanabilmesi için özellikle devlet yöneticilerinin ilgi alanına girmiştir. Nitekim Hobsbawm da mevcut durumu meşrulaştırmak, vatandaşları kontrol altına almak ve onların sisteme entegre olmalarını sağlamak amacıyla bir geçmiş ve geleneklerin icadını milli kimliğin teşekkülünde olmazsa olmazlarından saymaktadır.¹¹ Biz bu yüzden modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülünde tarih yazımı çalışmalarının gelişimini ele aldığımız bu çalışmada, resmi tarih anlatımına özel bir önem atfetmeyi uygun bir yaklaşım olarak değerlendirmekteyiz. Söz konusu çözümlemelerde eğitim politikaları ve tarih derslerinin müfredatları da önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Devletin resmi tarih yazımı çalışmalarını eğitim müfredatları üzerinden takip etmek, bize genel olarak bilinç mühendisliği, özel olarak ise teşekkül etmesine çalışılan kimlikler hakkında önemli ipuçları vermektedir. Tarih derslerinde seçilen veya vurgu yapılan tarihi şahsiyet ve olaylar, eğitim politikaları aracılığıyla aşılacak istenen aidiyet bağlamını ve köklenmesi planlanan dünya görüşünü başarılı bir şekilde yansıtmaktadır diye düşünüyoruz. Bunların yanı sıra, Boşnak tarihçilerin çalışmaları da çalışmamızın önemli bir çıkış noktasını teşkil etmiş olacaktır. Dolayısıyla, biz bu çalışmada milli kimlik teşekkülünde hakim bulunan tarih anlayışı ve Boşnak tarihçilerin kendini konumlandığı tarihsel bağlama da özel olarak eğilmiş olacağız. Literatür taraması ve dokümantasyon metodu ile elde edilen verilerle tarih yazımı çalışmalarının modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülünde nasıl bir rol oynadığı ve bu kimlik teşekkülünü nasıl etkilediğini tespit etmeyi hedeflemekteyiz.

1. İmparatorluklar Devri'nde Tarih Algısı ve Tarih Yazımı Çalışmaları (1850-1918)

Bosna Hersek toplumu ilk modernleşme faaliyetleri ile Osmanlı Devleti içerisinde daha 1850'li yıllarda karşılaşmaya başlamıştır. Bu faaliyetlerin izleri eğitim reformları üzerinden de takip edilebilmektedir. Nitekim o döneme kadar Müslümanların Bosna Hersek'te İslami değerler etrafında yetiştiği *sıbyan mektepleri* ve *medreseler* dışında herhangi bir okuldan bahsetmek mümkün değildir. Bosna Valisi Osman Topal Paşa'nın ilkinin 1864 yılında kurduğunu ve Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de eğitim almasının planlandığı *rujdi* okulları, kendi dini müfredatlarına ilaveten tarih, coğrafya, geometri ve Fransızca derslerini öngörmüş ve bu şekilde Bosna Hersek'te ilk modern eğitim reformları uygulamaya girmiştir.¹² Ancak, *rujdi* okullarının ilkinin açılmasından on yıl sonra başlayan Avusturya-Macaristan işgali, eğitim reformlarını yarıda kesmiş ve eğitim politikaları açısından çok daha ciddi bir birikime sahip Batılı bir imparatorluk olan Avusturya-Macaristan'ın kendi politikalarını fiili olarak faaliyete geçirmeye başlaması söz konusu olmuştur. Söz konusu okulların gayrimüslimler tarafından pek sınırlı bir rağbet görmesi, dini aidiyetler üzerinden şekillenen mevcut toplumsal ayrışmanın daha da güçlenmesine yol açmış ve Bosna Hersekli Müslüman, Katolik ve Ortodoksların birbirinden daha da ayrışmasına sebebiyet vermiştir.

Bununla birlikte Osmanlı hakimiyetinin son yıllarında başlatılan bazı eğitim reformlarının milli ders programlarını çağrıştıran bazı yönleri de mevcut bulunmaktaydı. Örneğin; bu dönemde Ortodoks dini okullarının müfredatına Boşnakça, Boşnakça Dil Bilgisi ve Bosna Hersek odaklı Genel Tarih dersleri eklenmiştir.¹³ Ancak, bu tür uygulamaların uzun ömürlü olduğunu söylemek mümkün değildir. Daha Avusturya-Macaristan'ın işgali gerçekleşmeden önce bu müfredat bazı Ortodoks okullarında uygulamadan kaldırılmış ve

¹¹ Süleyman Güder, "Milliyetçilik Tartışmalarında Tarih ve Geçmişin Rolü: Eric J. Hobsbawm ve Anthony D. Smith'in Teorilerinin Karşılaştırmalı Analizi", *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 14.

¹² Mitar Papic, *Skolstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918)* (Saraybosna: Veselin Maslesa, 1972), 37.

¹³ Mensur Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja u BiH: paradigma koja se obnavlja", *Zbornik Radova Pravnog Fakulteta u Tuzli* 2 (2017), 164.

Boşnakça yerine müfredatı Sırpça eklenerek, Avusturya-Macaristan döneminde de sürecek Sırp-Ortodoks birleşimi için oldukça güçlü bir zemin sağlanmıştır. Bu gelişmeler, 1918 yılına kadar Boşnakçanın Ortodoks okullarından sadece çıkarılması ile değil, aynı zamanda yasaklanmasıyla da sonuçlanmıştır.¹⁴ Söz konusu Ortodoks okullarında okutulan tarih derslerinde, Bosna Hersek, Sırp topraklarının bir parçası ve Müslümanlar dahil olmak üzere, üzerinde yaşayan bütün halkların Sırp olduğu şeklinde ele alınmıştır.¹⁵ Diğer taraftan, Osmanlı'dan kalma ve yeni açılan Bosna Hersek Katolik okullarında ağırlıklı olarak Hırvat tarih, dil, edebiyat, din ve gelenekleri işlenmiş olsa da, bu okulların Ortodoks okullarında olduğu kadar hiçbir zaman milliyetçi bir müfredatı söz konusu olmamıştır.¹⁶

Dini ayırım üzerine sürdürülen eğitim faaliyetleri, birbirinden oldukça kopuk ancak yan yana yaşayan üç farklı topluluğun farklı eksenler etrafında köklenmesine önemli ölçüde katkı sunmuştur. Bu toplulukları birbirine daha yakın ve onları Avusturya-Macaristan'ın sadık vatandaşları haline getirmek için Avusturya-Macaristan yöneticileri ortak bir bilinç aşılama adına eğitim alanını çok işlevsel bir araç olarak keşfetmiştir. Ancak, Müslüman, Katolik ve Ortodoks toplulukların ortak bir bilinç etrafında birleşmesi, komşu ülkeler Sırbistan ve Hırvatistan'ın dindaşları üzerine yaptıkları müdahalelerden dolayı ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Bu faaliyetlerin tipik birer örneği, 1844 yılında Sırbistan hükümeti adına yazılan *Naçertanije* ve 1860'larda "Büyük Hırvatistan" fikrini işleyen Ante Starçević olmuştur. Her iki milliyetçi fikirde Bosna topraklarının kendine ait olduğu ve Güney Slav kökenli halkların Sırp / Hırvat oldukları yoğun bir şekilde işlenmiştir.¹⁷ Avusturya-Macaristan'ın Bosna'da aşılama düşüncüğü ortak vatandaş bilinci böylelikle en çok Bosna Hersek sınırları dışından gelen Sırp ve Hırvat milliyetçi ve bölücü faaliyetleri sebebiyle tutunmakta zorlanmıştır. Bu tür fikirler Avusturya-Macaristan döneminde çeşitli eğitim ve kültür faaliyetleri aracılığıyla Bosna Hersek'te güçlenmeye başlamış ve zamanla Avusturya-Macaristan'ın karşısında Ortodoksların Sırbistan, Katoliklerin ise Hırvatistan'la özdeşleşmesine yol açmıştır. Osmanlı etkisinin önemli ölçüde zayıfladığı bu dönemde, Müslümanlar benzer bir biçimde dışarıdan destek alacakları bir devlete sahip olmadıkları için, Avusturya-Macaristan'ın politikaları karşısında en savunmasız konumda Boşnaklar yer almış ve özellikle 1903 yılı sonrası dönemde bu bağlamda milli kimlik teşekküllerinde tam anlamıyla kendi başına kalmışlardır.

Avusturya-Macaristan, dışarıdan gelen milliyetçi fikirlere karşı direnç sağlamak; aynı zamanda kendini Bosna Hersek topraklarında sevdirmek ve yönetimini yerel halka benimsetmek üzere kendi okullarını çok önemli araçlar şeklinde değerlendirmiştir. Bu okulların müfredatına bakıldığı zaman yerel halkların geçmişten gelen ve milli duygu ve düşüncelerini alevlendirecek bütün konuların müfredattan çıkarıldığı görülmektedir. Örneğin; ilk ve ortaokullarda okutulan tarih kitaplarında Bosna Hersek tarihi bahsinde Sırp ve Hırvatlar, Macar ve Venediklilerle eşit bir şekilde işlenmekteydi. Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek işgali, aynı kitapta, "isyan, savaşlar ve kaos ortamında, merhamet dolu çarımız ve kralımız Franz I. Joseph'in yönetiminin altında mutlu bir geleceğin başlangıcı" şeklinde anlatılmıştır.¹⁸ Aynı durum lise müfredatları için de geçerli olmuştur. Nitekim bu yaklaşım, lise 3 ve lise 4 sınıflarında okutulan tarih ders programında "Avusturya-Macaristan'ın tarihi, bütün tarih derslerinin merkezinde bulunacak." ifadeleriyle çok net bir şekilde

¹⁴ Asim Peco, *Obrazovanje i nacionalna emancipacija: iskustva Bosne i Hercegovine u 20. stoljecu*, (Mostar: Univerzitet 'Dzemal Bijedić' Nastavnicki Fakultet, 2005), 125.

¹⁵ Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 164.

¹⁶ Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 165.

¹⁷ Senadin Lavic, "Bosna i Bosnjaci: Ime, bice i identitetna historija", *Godisnjak Bosnjacke Zajednice Kulture Preporod* 1 (2013), 269-270.

¹⁸ Papic, *Skolstvo u Bosni i Hercegovini*, 14.

vurgulanmıştır.¹⁹ Bununla birlikte, okullarda hükümetin öngördüğü kitaplar dışında herhangi bir kitaptan ders okutulmasının yasak olduğu bu dönemde, imparatorluğun yaygınlaştırmaya çalıştığı tarih algısı sadece ders kitaplarıyla sınırlı kalmamıştır. Dikkat çeken faaliyetlerden biri de, her sabah okul öncesi okunan İmparatorluk Marşı olmuştur. Ayrıca, okullarda resmi bayram günleri olarak kutlanan tarihler, Avusturya-Macaristan hanedanlığının önemli günleri ve onların Bosna Hersek ziyaret tarihleri üzerinden belirlenmiştir. Bunun yanı sıra, imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'nı kazanması için öğrencilerin, öğretmenler eşliğinde her gün dua okumaları da müfredat zorunluluğu olmuştur.²⁰

Avusturya-Macaristan'ın tarih yazımı çalışmaları etrafında yürüttüğü yoğun ve sistematik eğitim politikasına rağmen bu politikaların Boşnaklar üzerine başarılı bir şekilde sonuçlandığını söylemek mümkün değildir. Bunun başlıca nedenleri arasında, Boşnak çocukların bu tür okullara çok sınırlı bir katılım sağlamış olmaları ilk sırada gelmektedir. 1910 yılında okula başlama yaşında olan yaklaşık 100 bin Boşnak çocuğun sadece 5 bininin devlet okullarına başladığı göz önünde bulundurulursa,²¹ her bir topluluğun daha önce temelleri atılan aidiyet kipleri içerisinde kalmaya devam ettiği ve Avusturya-Macaristan tarafından yürütülen eğitim politikasının etkilerinin oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Bir başka neden olarak Avusturya-Macaristan'ın bu tür bir bilincin toplumda kök salması için oldukça kısa bir dönem Bosna Hersek üzerine hakimiyetini sürdürebildiği zikredilebilmektedir. Osmanlı ile yüzyıllardır özdeşleşen Boşnakların, Avusturya-Macaristan'ın 40 yıllık hakimiyeti esnasında kendini daha önceden konumlandığı tarihsel bağlamdan çıkarması ve bu şekilde *öteki* olarak algıladığı bir dünyanın temsilcisi olan Avusturya-Macaristan'a yönelik kalıcı bir tarih algısı dönüşümü yaşamaları zaten beklenmemiştir. Dönemin bir Alman gazetecisi, bu dönüşümü Boşnaklar açısından tarif ederken, "Binbir Gece Masalları'ndan Grimm Kardeşler masalına geçiş" olarak betimleyerek, hiç şüphesiz derinlerde bulunan bir Doğu-Batı ikilemesini isabetli bir şekilde yansıtmıştır.²² Diğer taraftan, Avusturyalıların toplumsal hafızasında Boşnaklar da yeni karşılaştıkları bir topluluk değildi. Bosna Hersek Müslümanlarının Avusturya'nın tarih algısında, kendisini yok etmek üzere uzun zamandır fırsat kollayan ve ana tehdit unsuru olarak algılanan Türk/Müslümanlardan pek bir farkı yoktu. İki başarısız Viyana kuşatmasının ardından aynı Müslümanlar "yenilmiş ve aşağılanmış, en sonunda ise Bosna Hersek'te sadık bir uşağa dönüştürülmüş" olsa da, tarihi düşmanlıkları hiçbir zaman unutulmuş değildi.²³

Bu dönemde geçmiş algısına dair olumsuz bir imgeleme, sadece Boşnak ile Avusturya-Macaristan veya Müslümanlar ile Batı arasında gerçekleşmemiştir. Sırbistan merkezli tarih yazımı çalışmaları, Türklerle bağdaştırılan din kökenlerinden ötürü Boşnakları "bir alt" ve "yabancı" bir insan türü şeklinde ele alıyordu. Söz konusu algıda *öteki* olan Boşnaklar;" ilkel, gerici, vahşi, saptırılmış, yanıltılmış ve sahte bir din mensubu" olarak takdim edilmekteydi.²⁴ Sırp ve Hırvatların bu tür toplumsal hafızaları Boşnakların kendilerine yakınlaşmasına ve onların kendi milliyetçi faaliyetlerini Boşnaklar üzerinde başarılı bir şekilde uygulamasına da en büyük engeli teşkil etmiştir. Boşnaklar böylelikle derin tarih algılarından ötürü ne Avusturya-Macaristan ne de Sırp ile Hırvatlarla özdeşleşme imkanı bulamamıştır.

¹⁹ Papic, *Skolstvo u Bosni i Hercegovini*, 14.

²⁰ Papic, *Skolstvo u Bosni i Hercegovini*, 17.

²¹ Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 168.

²² Ajla Burkić, "Nas mali Orijent", *Godišnjak Bosnjacke Zajednice Kulture Preporod* 1 (2014), 368.

²³ Burkić, "Nas mali Orijent", 367.

²⁴ Lavić, "Bosna i Bosnjaci", 261.

Avusturya-Macaristan'ın Boşnakların genelinde sahip olduğu olumsuz imaja rağmen bu dönem, Boşnaklara Batı ile daha barışık olmaları ve kendilerini "Avrupa'nın yerli bir topluluğu" şeklinde algılamaları için önemli bir fırsat sunmuştur. Boşnakları Doğu ile Batı arasına konumlandırmaya çalışan Boşnak aydınların sayısı, özellikle 1908 İşgali sonrasında daha da artmıştır. Söz konusu aydınların başında gelen Mehmed Kapetanoviç Ljubuşak, kendi eserlerinde Boşnakları "Slav kökenli bir Avrupa Müslüman millet" olarak takdim ederken; aynı zamanda "İslam ve Batı kültürlerinin birleşiminden doğan özgün bir topluluk" şeklinde tanımlamıştır.²⁵ "Bosna Müslümanları Ne Düşünüyor", "Bosna Hersek Müslümanlarının Gelecek veya İlerlemesi", "Halk Hazinesi" ve "Doğu Hazinesi" gibi eserlerinde Ljubuşak, Boşnak tarihine de değinmiştir. Ljubuşak'a göre, Osmanlı öncesi dönemlerde yaşamış Bogomiller, Bosna tarihinin önemli bir dönemine işaret etmektedir. Ayrıca, Boşnakların birikimini sadece Osmanlı ve İslam ile sınırlandıran düşünürleri aşarak, Boşnak kimliğinin tarihsel sürekliliğine doğrudan işaret etmiştir.²⁶ Ljubuşak'ın eserlerinde bazı eksiklikler bulunmasına rağmen ardında bıraktığı yazılar, dönemin tarih algısı hakkında önemli ipuçları sunarak, tarih yazımının önemli bir kaynakçasını teşkil etmektedir. "Bizim Şair ve Yazarlarımız Hakkında" başlıklı bahiste Ljubuşak, XVI. yüzyıldan kendi çağına kadar eser bırakmış yazarların *bizim* ve *biz* tabirleri aracılığıyla, dönemin algısına dair tarihsel bir bağlama işaret etmiştir. Bu bahiste zikredilen bazı yazarların kendi eserlerini Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinde yayınlamalarına rağmen, Ljubuşak için onlar diğer Boşnakça yazan yazarlar kadar Boşnak'tır ve Boşnaklardan birileridir.²⁷ Boşnakların kendini ağırlıklı olarak İslam medeniyetine daha yakın hissetmeleri ve Osmanlı odaklı bir ümmet bakış açısına sahip olmaları, bu dönemde çıkan yayınlara bakıldığında da net bir şekilde anlaşılmaktadır.²⁸ Geçmişten süregelen bir tarih algısının sadece sürdürülmüş olması, hiç şüphesiz Batı'da gerçekleşen tarzda sistematik tarih yazımı çalışmalarının ortaya çıkmasına ve onların milli kimlik teşekkülünde güçlü bir konum edinmesine önemli ölçüde engel teşkil etmiştir.

Bosna topraklarını kendi ana vatan toprakları ve "İslam'ın bir hudut kapısı" şeklinde ele alan dönemin en önemli Boşnak kronik yazarı olan Salih Sidki Hadzihuseinoviç, kendi çalışmalarında Osmanlı öncesi döneme yer ayıran nadir Boşnak tarihçilerinden biri olmuştur.²⁹ Bu konular tarihçilerden ziyade özellikle Boşnak toprak sahipleri tarafından Avusturya-Macaristan dönemi içerisinde daha büyük ilgiye sahip olmuştur. Osmanlı öncesi döneme dair geliştirilen mitler, mevcut konjonktürde toprak sahiplerinin avantajlı konumlarını korumak ve onları meşru göstermek için işlevsel bir çerçeve sunmuştur. Bu mitlerin başında hiç şüphesiz "Bogomil miti" gelmektedir. Osmanlı öncesi Bosna topraklarında yer alan Bosna Kilisesi'nin İslam'ın yayılmasına paralel olarak tarih sahnesinden silinmesi, bu mite önemli bir inandırıcılık boyutu kazandırmıştır.³⁰ Söz konusu tarih anlayışı aracılığıyla, dönemin büyük toprak sahipleri kendi avantajlı konumlarını ortaçağdaki atalarının soyuna bağlamaya çalışmış ve bu şekilde kendi sosyo-ekonomik durumlarını tarihsel bir süreklilik içerisinde değerlendirme eğiliminde bulunmuşlardır. Sırp ve Hırvatların geliştirmiş olduğu ve "Bosna'nın asıl sahipleri" olduğunu ifade eden mitlerinin aksine bu anlayış, mevcut sosyo-ekonomik düzeni değiştirmeye yönelik değil, korumaya

²⁵ Sanjin Kodric, "Utemeljenje moderne bosnjacke knjizevne historiografije: od Mehmed Bega Kapetanovica Ljubusaka do dr. Safvet Beg Basagica, *Pismo* 13 (2015), 144-145.

²⁶ Kodric, "Utemeljenje moderne bosnjacke knjizevne historiografije", 146-147.

²⁷ Kodric, "Utemeljenje moderne bosnjacke knjizevne historiografije", 149-150.

²⁸ Avdija Hasanovic, "Arebicka stampa o balkanskim ratovima", *Novi Muallim* 74 (2018), 97-99.

²⁹ Muvekkit ve eseri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Salih Sidki Hadzihuseinovic Muvekkit, *Povijest Bosne: Tarih-i Bosna*, çev. Abdulah Polimac (Saraybosna: El-Kalem, 1999), I-LII.

³⁰ Bosna Kilisesi mensuplarının kitlesel ve hızlı bir İslamlaşma sürecini yaşadıklarını ifade eden "Bogomil miti" hakkında yapılan bilimsel eleştiriler için bk. Srecko M. Dzaja, *Konfesionalnost i Nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijski Period 1463-1804*, çev. Ladislav Fisic (Saraybosna: Svjetlost, 1992).

yönelik kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında İvan Franjo Jukiç tarafından tarihsel bir çerçeveye oturtulmaya çalışılan bu tarih anlayışı, sadece Boşnak toprak sahipleri tarafından değil, aynı zamanda ortak bir *Bosnalı* kimliği üzerinde çalışan ve yükselen Sırp ve Hırvat milliyetçilikleri karşısında Boşnak toprak sahiplerini ön plana çıkarmaya çalışan Avusturya-Macaristan Maliye Bakanı Benjamin Kallay tarafından de desteklenmiştir.³¹ Ancak, Kallay'ın 1903 yılında görevden çekilmesiyle birlikte Avusturya-Macaristan yönetimi tarafından bu iddia önemli ölçüde terkedilmiş ve siyasi desteği olmaksızın sadece bazı toprak sahipleri çevrelerinde dillendirilmeye devam edilmiştir. Bu durum, Boşnakların geliştirmekte olduğu bir tarih anlayışının varlığına işaret ettiği gibi, aynı zamanda tarih yazımı çalışmalarının milli kimlik teşekkülünde daha kalıcı bir sonuç alması için siyasi desteğe olan bağımlılığına da işaret etmektedir. Kallay'dan sonraki dönemde bu destek, yönetim içerisinde sağlanamadığı için söz konusu tarih anlayışı da daha derin bilimsel temellendirmelerden mahrum kalmıştır.

2. Yugoslavyalar Dönemi'nde Tarih Algısı ve Tarih Yazımı Çalışmaları (1918-1991)

Önceki başlıkta ele aldığımız dönem, Bosna Hersek yönetiminin Balkanlar dışında bulunan başkent ve pay-ı tahttan üstlendiği ve Osmanlı ile Avusturya-Macaristan dönemlerini kapsadığı için "İmparatorluklar Devri" olarak isimlendirilmiştir. 1918 yılından itibaren ise öncekine kıyasla çok farklı bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Bosna Hersek topraklarının artık bir imparatorluğun denetimi altında değil, komşu ülke ve milletlerle ortak bir devlet birlikteliğini ifade eden ve onların Slav kökenlerine vurgu yapan Yugoslavyalar (Güney Slavlar) dönemine dahil olması söz konusu olmuştur. Osmanlı ve Avusturya-Macaristan'ın Müslüman, Ortodoks ve Katolik topluluklarını ortak bir kimlik etrafında birleştirecek bazı uygulamaları yürürlüğe koymaya çalışmasına rağmen, onların bu politikaları pratikte başarısız olmuş ve her bir topluluğun ayrı birer siyasi ve kültürel topluluk şeklinde daha da farklılaşmasına yol açmıştır. Söz konusu toplumsal ayrışmaya rağmen Boşnaklar, bütün Yugoslavyalar Dönemi boyunca farklı düzeylerde de olsa kendi milli kimliklerinin inkarı ile karşılaşmış ve böylelikle modern milli kimlik teşekkül süreçlerinde zorlu bir süreçten geçmiştir.

1918 ile 1991 yılları arasında süregelen Yugoslavyalar Dönemi, birçok farklı yönetim biçimi ve rejim değişikliğine bağlı olarak tek bir bütünlük halinde ele alınması zor bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan yönetimlerinin arasında da oldukça büyük farklılıklar olmasına rağmen, bu dönemlerin modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülü açısından ortak bir İmparatorluk Devri'nde ele alınmasında sakınca görülmemiştir. Bu sebeple kendi içerisinde ayrışan Yugoslavyalar Dönemi de bir bütünlük içinde araştırılmıştır. Bu dönemde birbirinden oldukça farklı iki dönemin yaşandığını söylemek mümkündür: İkinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdüren ve merkezîyetçi bir yapıya sahip Yugoslavya Krallığı (1918-1941) ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sosyalist Yugoslavya (1943-1991) dönemi. Söz konusu bütün bu dönemler boyunca tarih yazımı çalışmaları ve eğitim politikaları birbirine uyumlu olarak gelişmiş ve devletin milli politikalarını ve mevcut resmi tarih anlatımlarını başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Devlet politikaları tarafından inkar edilen Boşnak milli kimliği, bu şekilde eğitim politikalarında da yok sayılmış ve bu kimliğe ilişkin tarih yazımı çalışmaları yoğun bir şekilde devlet denetimi altında tutulmuştur.

³¹ Husnija Kamberovic, "Turci i kmetovi: Mit o vlasnicima bosanske zemlje", *Historijski mitovi na balkanu*, ed. Husnija Kamberovic (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003), 71-77.

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın kurulmasından kısa bir süre sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kendi eğitim politikaları doğrultusunda müfredata eklediği ve kendisini yücelten bütün tarih konuları ilk, orta ve lise tarih derslerinin müfredatlarından tamamen çıkarılmıştır. Bu konular yerine, Kral Aleksandar Hanedanlığını yücelten ve Sırp tarihini ön planda tutan yeni bir tarih anlayışı eğitim politikalarında hakim olmuştur. Bu eğitim anlayışı, Sırp tarihi açısından bir önem veya kutsiyet atfedilen şahsiyet ve tarihi olayların bütün öğrenciler tarafından aynı özenle okunmasını ve bunların anılmasını gerektirmiştir. Devletin resmi okullarında Sırlığın ve Ortodoksluğun bu denli ayrıcalıklı bir konumda bulunması, bazı Sırp siyasetçilerinin bile bu okullardan ayrı olarak Ortodoks dini okullarının gerekliliğini tartışmalarına yol açmıştır.³² Ortodoks azizlerinin anıldığı dini törenlere Müslüman öğrencilerin de katılım zorunluluğunun ilan edilmesiyle birlikte bu durum Boşnak siyasetçi ve aydınlar arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmış ve kısa süre içerisinde Müslüman temsilcilerin önemli bir gündemi haline gelmiştir. Boşnakların dini hassasiyetleri, bu dönemde Sırp ve Hırvat milliyetçilikleri karşısında en güçlü özgünlük dayanağını teşkil etmiştir. İslam'ın Sırlıklıla çakışmadığını ve bu şekilde Müslümanlarla Ortodoksların aslında aynı milliyete ait olduklarını ifade eden bazı Sırp aydınlar rağmen,³³ Boşnakların dini aidiyetleri, kendilerini Sırlardan ayrı bir tarihsel ve kültürel bağlama yerleştirmelerinin en önemli dayanağı olmuştur. Nitekim Boşnak siyasetçi ve aydınlar arasında yükselen rahatsızlıklar en sonunda 1930 yılında Ortodoks azizlerini anma törenlerine Müslüman öğrencilerin katılım zorunluluğunun kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır.³⁴

Dönemin eğitim politikalarında Sırp merkezli bir tarih anlayışının hakimiyeti, devlet okullarının isimleri üzerinden de net bir şekilde anlaşılabilir. Bu yaklaşımın Bosna Hersek'te özellikle 1934 yılından itibaren yoğun bir şekilde uygulanmaya başladığını görmekteyiz. Bosna Hersek ve Sırbistan topraklarında bulunan devlet okullarında aynı müfredatın uygulanması, tarih dersleri üzerinden Sırp merkezli bir tarih anlatımının yaygınlaştırılmasına ve meşrulaştırılmasına önemli ölçüde hizmet etmiştir. Nitekim dönemin ilkökul müfredatlarına bakılacak olursa, burada ağırlıklı olarak Sırp tarihinin ön planda tutulduğu görülmektedir.³⁵ Diğer taraftan devlet okullarının bu durumu, aynı zamanda Boşnak veli ve çocukların daha çok dini okullara yönelmesine sebebiyet vermiştir. Onların dini okullarında bile Sırp tarihinin önde gelen şahsiyetlerinin çeşitli program ve törenlerle anılmasına rağmen³⁶ bu uygulamalar, pratikte önemli ölçüde ters tepki doğurmuş ve Boşnakların hem devlet yönetiminden hem de Sırp milliyetçiliğinden daha da uzaklaşmasına kapı aralamıştır. Boşnakların söz konusu resmi tarih anlatımına kendini yabancı hissetmesi, aynı zamanda dönemin medya ve siyasetçi söylemleri ile yakından bağlantılı olarak da gerçekleşmekteydi. Boşnak siyasetçilerin her bir muhalif duruşunda, Sırp ve Hırvat temsilcilerin onları "Türk", "Asyalı" ve "Süleymani" gibi çeşitli isimlerle ötekileştirmeleri, onların kendini Sırp ve Hırvatlardan ayrı bir tarihi topluluk olarak daha da güçlü bir şekilde algılamasına katkı yapmıştır.

Boşnakları Sırplaştırma ve Hırvatlaştırma faaliyetleri Sosyalist Yugoslavya'nın kurulmasıyla birlikte hız kesmeden devam etmiştir. Söz konusu faaliyetlerin başarılı bir şekilde sürdürüldüğüne dikkat çeken Sırp etnoloğu Milenko Filipoviç, 1959 yılında

³² Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 168.

³³ Bazı örnek faaliyetler için bk. Krsta Maric, "Nacionalizujmo Muslimane", *Srpska Rijec* 62 (1924).

³⁴ Adnan Jahic, "O neuspjehu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji", *Facing The Past, Searching For The Future: The History of Yugoslavia in The 20th Century* (Budapeşte: Sremska Kamenica, 2010), 271.

³⁵ Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 168-169.

³⁶ Jahic, "O nesupjehu nacionaliziranja", 269-270.

Boşnakların yakın zamanda tamamen “Sırplaşacağını” veya “Hırvatlaşacağını” öngörmüştür.³⁷ Bu görüşleri daha da kuvvetlendiren dayanağı, yeni kurulan devletin ideolojik yaklaşımı olmuştur. Boşnakların kendi milli özgünlüklerini önemli ölçüde dayandırdığı dini aidiyetlerin, Sosyalist Yugoslavya’nın Marksist-Ateist yaklaşımı ile ikinci plana itilebileceği ve bu şekilde Boşnakların tamamen Sırp veya Hırvatlar içerisinde eriyeceği düşünülmüştür. Nitekim dini motifleri taşıyan derneklerin ve şenliklerin yasaklanması, hac ve nikab yasağı, vakıf mal ve mülklerinin ellerinden çıkarılması ve nihayetinde dini okullarının kapatılması bu görüşü destekleyen önemli gelişmeler olmuştur. Ancak pratikte bu durumun aynı doğrultuda gerçekleştiğini söylemek mümkün gibi gözükmemektedir. Sırp ve Hırvat milliyetlerinin yanı sıra devlet tarafından yapılan nüfus sayımlarında her bir sayım ile birlikte yeni bir milliyet kategorisinin seçenek olarak dahil edilmesi ve bu kategorilerin Boşnaklar arasında çok rağbet görmesi bu durumun en önemli göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Boşnaklar, bu şekilde 1948 yılında kendilerini ağırlıklı olarak “milliyeti belirtilmemiş”, 1953 yılında “Yugoslav”, 1961 yılında etnisite bakımından “Müslüman” ve en nihayetinde 1971 yılında “Müslüman milliyeti” ile tanımlamıştır.³⁸ Boşnakların böylelikle kendilerini halen özgün bir tarihsel bağlama yerleştirdikleri ve resmi tarih anlatımı dışında ayrı bir tarih bilincini geliştirmeye devam ettikleri net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Boşnakların kendine özgü bu tarih bilincinin tarih yazımı çalışmalarına konu edinmesi ancak 1960’lı yıllarda mümkün olabilmektedir. Bazı araştırmacılara göre, Boşnakların siyaseten bir millet olarak tanınmaması sonucu bir grup Boşnak tarihçi bu mücadeleyi bilinçli bir şekilde bilimsel alanda sürdürmeye karar vermiş ve çeşitli tarih yazımı, etnolojik ve sosyolojik araştırmalarla varlığı temellendirilecek Boşnak milli kimliğinin devlet yönetimi tarafından da yok sayılmayacağı ve dolayısıyla inkar edilemez genel bir kabul olacağı düşünülmüştür.³⁹ Sırp ve Hırvat milliyetçilerin Saraybosna Üniversitesi, Bosna Hersek Bilim ve Sanatlar Akademisi ve devletin resmi tarih kurumu olan İşçi Hareketi Tarih Enstitüsünde güçlü bir karşılık bulmasına karşın söz konusu araştırmalar için onların dikkatini daha az çekecek Siyasi Bilimler Fakültesi ve Hukuk Fakültesi çok daha işlevsel araştırma merkezleri olmuştur.⁴⁰ Boşnak milli kimliğinin bilimsel temellendirilmesi böylelikle ağırlıklı olarak bu kurumlar etrafında yoğunlaşmaya başlamıştır.

Bu tarihçilerin faaliyetlerini, Bosna Hersek Sosyalist Cumhuriyeti’nin diğer Yugoslavya cumhuriyetlerine kıyasla daha eşit bir konumu için mücadele veren ve ilgili literatüre “Üçüncü Nesil Komünistler” olarak girmeyi başaran bazı sosyalist siyasetçi ve aydınlardan bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir.⁴¹ “Üçüncü Nesil Komünistlerin” Bosna Hersek Komünist Konseyi’nin yönetimine gelmesinin ardından, onlar Bosna Hersek’in diğer Yugoslavya cumhuriyetleri ile daha eşit bir statüsü için mücadele vermiş ve bu doğrultuda 1968 yılında konsey kararıyla Boşnakların Sırp ve Hırvatlardan ayrı ve özgün bir millet olarak *Müslüman* ismi ile tanınmasında kilit bir rol oynamışlardır.⁴² Modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülünde onların faaliyetleri Miroslav Hroch’un kavramsallaştırması üzerinden daha iyi anlaşılabilir. Hroch, milli kimlik teşekkül süreçlerini 3 evreye ayırmıştır; milliyetçi fikirlerin “A evresi”nde ortaya çıktığı, “B evresi”nde aydınlar arasında sistematik bir şekilde ele alınmaya başlandığı, “C evresi”nde ise geniş halk

³⁷ Husnija Kamberovic, “Bosnjaci 1968: Politicki kontekst priznanja nacionalnog identiteta”, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bosnjaka*, ed. Husnija Kamberovic (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2009), 59.

³⁸ Fikret Becirovic, “Stoljetni demografski inženjering nad Bosnjacima”, *Znakovi Vremena* 64 (2014), 147-151.

³⁹ Muhamed Filipovic, *Afera Agrokomerc i Smrt Hamdije Pozderca* (Saraybosna: TDP, 2008), 171-172.

⁴⁰ Kamberovic, *Historiografija u Bosni i Hercegovini*, 29.

⁴¹ Filipovic, *Afera Agrokomerc*, 240.

⁴² Husnija Kamberovic, “Bosnjaci 1968”, 79.

kitleleri arasında karşılık bulmaya başladığı dönemler olarak tasnif etmiştir.⁴³ Dolayısıyla Boşnaklar örneğinde “B evresi”nin “Üçüncü Nesil Komünistler”le birlikte yaşadığını söylemek mümkündür.

Söz konusu siyasetçilerin desteği 1967 yılında Muhamed Hadzija, Atif Purivatra ve Mustafa İmamović gibi önde gelen Boşnak tarihçilerin araştırmaları için önemli bir dayanak teşkil etmiştir. Bu araştırmalar, bazı Komünist Parti yetkilileri arasında ciddi rahatsızlıklar yaratmasına rağmen, ilk aşamada herhangi bir sekteye uğramadan devam etmeyi başarmıştır. Bu bağlamda, Salim Cerić’in Marksist bir bakış açısı ile Boşnakları ele aldığı “Sırpça-Hırvatça Konuşan Müslümanlar” ve Atif Purivatra’nın Boşnakların mevcut milli gelişimlerini daha bütüncül bir bakış açısıyla ele aldığı “Müslümanların Milli ve Siyasal Gelişimi” iki önemli eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Boşnakların *Müslüman* ismi ile tanınması ışığında bu çalışmalar daha da büyük ivme kazanmış ve 1968 yılında “Bosna Hersek Cumhuriyetinin Tarihi Perspektifi” başlıklı konferans ve 1969’da yapılan “V. Tarihçiler Kongresi” ile birlikte Boşnaklar bir millet olarak artık geniş bilim çevreleri arasında tartışılmaya başlanan bir konu olarak tarihe geçmiştir.

“Bosna Hersek Cumhuriyetinin Tarihi Perspektifi” isimli konferansta, bu çalışmanın konusu açısından özellikle Vasa Çubrilović, Avdo Sućeska ve Nedim Filipović’in sunumları önemli bir yere sahiptir. Söz konusu tarihçiler Boşnak milliyetinin gelişimi üzerine önemli sunumlara imza atmıştır. Çubrilović, kendi araştırmasında Boşnakların milli özgünlüğünü ve toplumsal bilincinin kökenlerini, bu topluluğun Osmanlı ve diğer Müslüman topluluklarından ayrışmaya başladığı ve Bosna Hersek toprakları ile özdeşleştiği Osmanlı dönemine dayandırmıştır.⁴⁴ Sućeska da benzer bir şekilde Osmanlı döneminde uzun zamana yayılan dönüşümler sonucu Boşnakların diğer gayrimüslim milletlerden ayrışmayı; kendi içinde birçok farklı toplumsal sınıf doğurmayı ve bu şekilde kendine özgü bir bütünlük kazanmayı başardıklarını ifade etmiştir.⁴⁵ Filipović ise, Boşnak milli kimliğin teşekkülünü diğer iki tarihçi gibi Osmanlı dönemine dayandırırken, onlardan farklı olarak bu teşekkül sürecinde asıl dönüm noktasının sosyalist devrimler ile beraber gerçekleştiğini savunmuştur. Filipović’e göre Boşnaklar, ümmet birliğinden milli bir topluluğa; feodal düzenin bütün kalıntılarını eriten ve sosyalist düzenle birlikte sağlanan yüksek siyasi, toplumsal, ekonomik, fikişsel, hümanist ve bilimsel farkındalıklar aracılığıyla ulaşmayı başarmışlardır.⁴⁶

1969 yılında Ohri’de bine yakın tarihçinin katılımıyla gerçekleşen V. Tarihçiler Kongresi, *Müslüman* milliyetinin ve onların milli kimliklerinin bilimsel çerçeve üzerine temellendirilmeye çalışıldığı ilk büyük bilimsel oturum olarak tarihe geçmiştir.⁴⁷ Avdo Sućeska’nın bu kongrede sunduğu “Bosna Hersek Müslümanlarının Tarihsel Özgünlüğü” başlıklı çalışması, Boşnak tarihçiler tarafından daha sonraki yıllarda yapılacak bütün araştırmalar için temel kaynakça teşkil etmesi açısından çok dikkate değer bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Sućeska’ya göre, *Müslüman* milli kimliğini konu edinen tarih yazımı çalışmalarının o döneme kadarki yokluğu, toplumda hakim bulunan baskı ve bilim adamlarının milliyetçilik suçlamaları ile toplumdan dışlanacağı korkusu ile

⁴³ Miroslav Hroch, “From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-building Process in Europe”, *Mapping the Nation*, ed. Gopal Balakrishnan (Londra: Verso-New Left Books, 1996), 81.

⁴⁴ Vasa Čubrilović, “Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine”, *Prilozi Inститuta za Istoriju* 4 (1968), 27.

⁴⁵ Avdo Sućeska, “Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima”, *Prilozi Inститuta za Istoriju* 4 (1968), 49.

⁴⁶ Nedim Filipović, “Diskusija”, *Prilozi Inститuta za Istoriju* 4 (1968), 565.

⁴⁷ Mustafa Imamović, *Knjige i Zbivanja* (Saraybosna: Magistrat, 2008), 61.

açıklanabilmektedir.⁴⁸ Bu kongrede *Boşnak* ismi bir tek Enver Redziç tarafından dile getirilmiş; ancak *Müslüman* ismi üzerinde ısrar eden ve Boşnak milli kimliğinin araştırılmasına kendi katkılarıyla büyük role sahip bazı Boşnak tarihçiler bile bu isimlendirmeye sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Redziç, onların bu tavırlarını, “parti politikalarının dışına çıkma korkusu” ile açıklama eğiliminde bulunmuştu.⁴⁹ Bu süreçte yayımlanan ve büyük yankı uyandıran başka eserler de mevcuttur. Bunların arasında edebiyat tarihi alanında Midhat Begiç’in 1971’de yayımlanan “Bosna Hersek’te 1945’ten Günümüze Edebi Akımlar” kitabını; Muhsin Rizviç’in 1972 yılında yayımlanan ve Avusturya-Macaristan döneminde yayımlanan bir edebiyat dergisinin monografisini; Alija İsakoviç’in 1972 yılında kaleme aldığı ve Boşnakların ilk edebiyat antolojisi kabul edilen “Biserje”i; Muhamed Hadzijahiç’in 1974 yılında yayımlanan “Gelenekten Kimliğe” adlı tarih kitabını ve aynı yıl içinde yayımlanan Purivatra’nın “Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı’nda Yugoslav Müslüman Örgütünün Siyasi Rolü” kitabını özellikle zikretmek gerekmektedir. Hadzijahiç’in kendi araştırmasında Boşnakların İslamlaşmadan önce Bosna Kilisesi aidiyeti ile kazanılan bazı kültürel özgünlüklerine dikkat çekmesi, yapılan bütün bu tarihsel araştırmalara Osmanlı dönemini aşan yeni bir boyut kazandırmıştır.

Müslüman milliyetinin resmi olarak tanındığı bu yıllarda, Boşnakların kendini bir sonraki nüfus sayımında *Müslüman* ismi ile tanımlaması için bazı tarihçiler yürütülen kampanyalarda çok aktif bir rol üstlenmiştir. Bu tarihçiler çeşitli radyo ve televizyon programlarına katılarak ve sayıma özel broşürler hazırlayarak, *Müslüman* isminin geniş kitleler tarafından kabul görmesi için önemli gayretlere imza atmışlardır.⁵⁰ Ancak Bosna Hersek siyasi yönetiminin bu tür faaliyetleri özel ve sistematik bir propaganda çerçevesinde desteklediğini söylemek mümkün değildir. Nitekim Bosna Hersek Komünistleri, tarih yazımı çalışmalarına verdikleri desteği 1972 yılından itibaren tamamen çekmiştir. Bu yüzden Boşnakların hem 1981 hem de 1991 nüfus sayımlarında kendilerini *Müslüman* milliyeti ile özdeşleştirmeleri,⁵¹ aslında bir propaganda sonucunda değil, kendi özgünlüklerine dair korudukları kolektif ve tarih bilinçlerinin bir ürünü şeklinde değerlendirilebilmektedir. Boşnaklar böylelikle bütün Yugoslavyalar Dönemi boyunca kendi tarihi isimlerinden mahrum kalmış; vatanlarında söz sahibi olamamış; dini özgürlükleri kısıtlanmış ve tarih yazımı çalışmalarına müsaade edilmemiş bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu gelişmeler ışığında onların *Müslüman* ismi ile tanınmış olmaları, bazı araştırmalarca isabetli bir şekilde “hücrede kelepçesi çıkarılmış bir mahkumun” durumuna benzetilmiştir.⁵²

3. Bağımsız Bosna Hersek Dönemi’nde Tarih Algısı ve Tarih Yazımı Çalışmaları (1991-2020)

Boşnakların Yugoslavyalar Dönemi içerisinde geniş çaplı tarih yazımı çalışmalarına müsaade edilmemesi ve onların milli kimliklerinin inkarı birbiriyle yakından bağlantılı gelişen iki süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu dönem boyunca yapılan resmi tarih çalışmaları ve okul müfredatları, Boşnakları, Sırp ve Hırvatlarla ortak bir tarih anlayışı içerisine yerleştirmiş; ya Sırp veya Hırvat milletlerinden sayılan bir topluluk olarak değerlendirmiş ya dini aidiyetlerinden ötürü Türk ve Osmanlılarla özdeşleştirilen yabancı bir

⁴⁸ Avdo Suceška, “Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosanskohercegovačkih Muslimana”, *Jugoslavenski Istorijski Casopis* 4 (1969), 48.

⁴⁹ Enver Redzić, *Sto godina Muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke* (Saraybosna: Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, 2000), 86-87.

⁵⁰ Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini*, 26.

⁵¹ Becirović, “Stoljetni demografski inženjering”, 152-153.

⁵² Rasim Muminović, “Knjiga Podsticanja i Opomene”, *Sveske* 28-29 (1990), 476.

unsur şeklinde ele almış ya da tamamen yok saymıştır.⁵³ Bu durum, ortak devletleri olan Sosyalist Yugoslavya'nın çöküşü ve demokratikleşen toplumda siyasetin merkezine milliyetlerin yerleşmesi ile tamamen değişmiş ve Boşnak tarihçiler, uzun bir süre sonra kendi kökenleri ve geçmişleri hakkında özgün çalışmalar yapmak için önemli bir fırsat yakalamıştır. Boşnak milli kimliğinin teşekkülü ve onların toplumsal hafızasının inşasında tarih yazımı çalışmaları, bu şekilde ancak 1990'lı yıllarda merkezi bir rol almayı başarmıştır.

1990'lı yıllarda Boşnak tarih yazımı çalışmalarında öne çıkan tarihçilerin büyük bir çoğunluğu, Sosyalist Yugoslavya döneminde *Müslüman* ismi ile tanınması ışığında çeşitli tarih araştırmalarına imza atmış tarihçilerden oluşmaktaydı. Dil, edebiyat, tarih ve coğrafya gibi alanlarda yazılan yeni literatür, bu şekilde büyük ölçüde eskiden Komünist Birliği üyeleri olan aydınlar tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁴ Bu çalışmalar Boşnak milli kimlik teşekkülünü bilinçli bir şekilde yönlendirme amacını taşıdığı için söz konusu aydınlar, yeni siyasi elitlerle çok yakın bir işbirliği geliştirme durumunda kalmışlardır. Dönemin tarihçilerinin Boşnak siyasi temsilcileri ile yakın ilişkilerine dikkat çeken Husnija Kamberović, Orta Çağ krallarının biyografilerini yazan tarihçilerin bile kendi yöneticileri ile bu denli yakın ilişkileri geliştiremediğini ifade etmektedir.⁵⁵ Bu şekilde Komünizm karşıtı ve dindar siyasi elitler, büyük ölçüde sosyalist kökenli tarihçilerden oluşan aydınlarla beraber, Boşnak milli kimliğine tarihsel bir farkındalığı yaratacak ve günümüze kadar hakimiyetini sürdürmeye devam edecek bir tarih anlayışının oluşumuna önemli temeller sağlamıştır. Bu durum, Hroch'un terminolojisi ile ifade edilecek olursa, modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülünde "C evresi"nin yaşandığını söylemeyi mümkün kılmaktadır.⁵⁶ Nitekim Boşnak aydınlar, bu yıllarda milli politikaların şekillenmesinde aktif bir rol üstlenmeyi ve dolayısıyla kendi fikirlerini geniş halk kitlelerine benimsetmeyi ve de yeni bir tarih anlatımı geliştirmeyi tam anlamıyla başarmışlardır.

Bağımsız Bosna Hersek Dönemi'nde Boşnak tarihini konu edinen tarihçilerin, geçmişi yeniden tasarlayan "revizyonist" bir bakış açıdan ziyade, daha çok ikinci plana itilmiş tarih algı ve anlayışlarını yeniden canlandırmaları açısından "revitalist" bir yaklaşım geliştirdiklerini söylemek mümkündür.⁵⁷ Bir başka ifadeyle; bu tarihçiler tarihi yeniden ve sıfırdan yazmamış; mevcut tarih çalışmaları üzerinden yeni toplumsal değerleri inşa etme odaklı araştırmalar yapmıştır. Söz konusu tarih anlatımlarını daha yakından anlamak için bu tarihçilerin etnik kökenler, İslamlaşma süreci, Bosna Hersek Devleti'nin tarihsel sürekliliği ve bağımsızlık savaşı konularında sergiledikleri yaklaşımlarına ayrıntılı olarak değinilecektir. Bu konuların ilk üçü; 1990'lı yıllarda yayımlanan ve günümüze kadar Boşnaklar tarihi konusunda başlıca eserler arasında sayılan "Boşnaklar Tarihi"⁵⁸ ve "Bosna ve Bosnalılığın Kökenleri"⁵⁹ kitapları ve okulların tarih müfredatları üzerinden değerlendirilecektir.

Tarihçilerin etnik kökenlere dair yaklaşımları, bir milli topluluğun ataları ve dolayısıyla teritoryal anlamda özdeşleştirilen vatan toprakları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Mustafa İmamović, bu bağlamda Boşnakları genetik olarak Erken Orta Çağ'da

⁵³ Sacir Filandra, *Bosnjaci nakon Socijalizma: O bosnjackom identitetu u postjugoslavenskom dobu* (Saraybosna: Bosnjacka Zajednica Kulture Preporod, 2011), 290.

⁵⁴ Xavier Bougarel, "Od 'Muslimana' do 'Bosnjaka': Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana", *Rasprave o nacionalnom identitetu Bosnjaka*, ed. Husnija Kamberović (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2009), 130.

⁵⁵ Kamberović, "Turci i kmetovi", 67.

⁵⁶ Hroch, "From National Movement", 81.

⁵⁷ Husnija Kamberović, "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma", *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ed. Vera Katz (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2007), 15.

⁵⁸ Mustafa İmamović, *Historija Bosnjaka* (Saraybosna: Bosnjacka Zajednica Kulture Preporod, 1997).

⁵⁹ Enver İmamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva* (Saraybosna: Medjunarodni Centar za Mir, 1995).

yaşamış bir topluluğa dayandırmakta ve onların gelişimini ağırlıklı olarak dini aidiyetler üzerinden takip etmektedir. Nitekim Orta Çağ döneminde Bosna Hersek topraklarında temellendirilen Bosna Kilisesi, Boşnakların genetik açıdan homojen bir topluluk olarak herhangi bir kopukluk yaşamadan Osmanlı dönemine geçişini ve kitlesel bir İslamlaşma süreci ile özgünlüklerini korumasını mümkün kılmaktadır. Bu özgünlüklerin korunmasında Bosna'nın coğrafi şartları da önemli bir yere sahip olmuştur. Mustafa İmamoviç'e göre, V. ve VI. yüzyılda Bosna topraklarına yerleşen Slav kökenli Bosna boyu, Doğu ile Batı'dan gelen çeşitli siyasi ve kültürel baskılara karşı Bosna'nın dağlık arazilerinde saklı kalarak kendi özgünlüğünü korumayı başarmıştır.⁶⁰ Boşnakların etnik kökenlerini 4 bin yıl önce yaşamış "İlir" kökenli boya⁶¹ dayandıran Enver İmamoviç de Bosna'nın dağlık arazilerini Boşnak özgünlüğünün korunmasında en önemli etken olarak değerlendirmektedir.⁶² Enver İmamoviç, dönemin Boşnaklarının komşu topluluklardan ayırt edici özellikleri olan fiziksel görünüşleri, gelenekleri ve ahlaki değerlerini yoğun bir Slavlaşma sürecine rağmen önemli ölçüde korumayı başardıklarını ifade etmektedir.⁶³ Bosna topraklarına sonradan göç eden Slav toplulukları "yıkıcı" ve "ilkel" olarak tarif eden⁶⁴ Enver İmamoviç, böylelikle daha sonra Sırp ve Hırvat isimlerle tanınacak milli toplulukların aslında Bosna topraklarının yabancı olduğunu iddia etmektedir. Enver İmamoviç'e göre, bu topluluklar kendi göçlerini Osmanlı hakimiyetinin son yıllarına kadar sürdürmüş ve bu şekilde Bosna topraklarında yabancı birer milli çekirdek nüfusu oluşturmayı başarmışlardır.⁶⁵ Mustafa İmamoviç de günümüz Sırp ve Hırvat topluluklarının Bosna'yı kendi ana vatanları şeklinde görmemesini, uzun yüzyıllara uzanan bu dışarıdan gelişlere ve kendi bilinç, gelenek ve ideolojilerinde herhangi bir Orta Çağ Bosna mefhumunun bulunmamasına bağlamaktadır. İmamoviç'e göre Avusturya-Macaristan döneminde oluşturulmaya çalışılan ortak *Bosnalı* kimliğinin başarısızlığı da buna bağlanabilmektedir.⁶⁶ Meşhur Hırvat tarihçi Srećko Dzaja, Boşnak tarihçilerde görülen ve "ötekileri marjinalleştirme metodu" şeklinde değerlendirilen bu yaklaşımın, Sırp ve Hırvat tarihçilerin takındığı ve öteki milletleri yok sayma anlamına gelen "rekonkvist" yaklaşımlara ana vatan toprağı üzerinde tek sahip olma iddiasını taşıması açısından sonuç itibarıyla çok benzediğini ifade etmektedir.⁶⁷

Bağımsız Bosna Hersek Dönemi'nde yapılan tarih yazımı çalışmalarında Boşnakların dini aidiyetleri, onların milli özgünlüklerinin en önemli dayanaklarından biri olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmalarda Boşnakların sadece İslami aidiyetleri değil, aynı zamanda Osmanlı öncesi Orta Çağ dönemlerinde Sırp ve Hırvatlardan farklı bir din mensubiyeti üzerinden ayrıştıkları vurgulanmaktadır. Enver İmamoviç'e göre, dönemin Bosna yönetici ve halkları, "heretik" ilan edilen Bosna Kilisesi'ne mensubiyetlerini, Katolik ve Ortodoks dünyalarının bütün baskılarına rağmen korumayı başarmışlardır.⁶⁸ Bütün bir toplumu, dönemin sosyal ve ekonomik ayrışmalarına rağmen belirli bir din mensubiyeti üzerinden birleştiren Enver İmamoviç, bu şekilde modern milli topluluklarına benzer bir kimlik

⁶⁰ İmamovic, *Historija Bosnjaka*, 25.

⁶¹ Boşnakların etnik kökenleri tarihçiler tarafından genel olarak Slav boylarına dayandırılrsa da bu kökenlerin İliya kavimlerine dayandığını savunan tarihçilerin sayısı da az değildir. Örnek için bk. İbrahim Pasic, *Kulin i Prijeda: Dva imena Ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji Srednjovjekovne Bosne* (Zenica: Društvo Historicara, 2006).

⁶² İmamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 26.

⁶³ İmamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 163.

⁶⁴ İmamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 293.

⁶⁵ İmamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 122.

⁶⁶ İmamovic, *Historija Bosnjaka*, 377.

⁶⁷ Srećko M. Dzaja, "Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi", *Historijski mitovi na Balkanu*, ed. Husnija Kamberovic (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003), 57-58.

⁶⁸ İmamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 164.

aidiyetlerinin izini Orta Çağlara kadar geri götürmektedir.⁶⁹ İmamoviç'e göre, Bosna Kilisesi'nin kökenleri Orta Doğu'ya dayandığı ve dolayısıyla İslam'la birçok ortak yönü bulunduğu için, bu benzerlikleri Kilise mensubu olan Bogomillerin kitlesel bir İslamlaşma sürecini yaşamaları için önemli bir zemin hazırlamış bulunuyordu.⁷⁰ Boşnakların etnik kökeni böylelikle çok eski tarihlere dayandırılmış, Ortodoks ile Katolik dünyaları arasında Boşnak özgünlüklerinin korunması mümkün olabilmiş ve onların İslamlaşma süreci tarihin doğal bir akışı içerisinde yerleştirilmiştir. Mustafa İmamoviç de kendi kitabında, Osmanlıların bir askeri yayılcılığından ziyade, Boşnakların tarihsel sürekliliğini tehlikeye atmayacak bir kültür ve medeniyetin yaygınlaştırılması üzerine vurgu yapmaktadır.⁷¹ Boşnak tarihçiler bu şekilde, Osmanlı'nın barışçıl yönüne vurgu yaparak, sadece Orta Çağ ile Osmanlı Boşnakları arasında bir tarihi sürekliliğe değil, aynı zamanda çok eski dönemlere dayandırılan ve Boşnaklar arasında hakim olan hoşgörü geleneğinin varlığına da işaret etmektedir.⁷² Mustafa İmamoviç ayrıca, Boşnakların Osmanlı dönemi boyunca diğer komşu milletlere karışmadığına ve bu şekilde "genetik olarak en saf Slav topluluğu" kalmayı başardıklarına da dikkat çekmektedir.⁷³ İmamoviç'e göre, Boşnak entitesi veya milliyeti, bu bağlamda diğer Güney Slav toplulukları ile aynı dili konuşan; ancak dini, kültürel ve siyasi tecrübeleri üzerinden onlardan farklılaşan ve Bosna Slav etnik kökenli, yeni Ştokavian dil ifadesine sahip bir topluluğun İslamlaşma süreci ile birlikte kendi özgünlüklerini temellendirmiş bir tarihi topluluk olarak değerlendirilebilmektedir.⁷⁴

Bosna Hersek toprak bütünlüğü, Boşnakların siyasi hayatında her zaman ayrı bir önem atfedilen konu olmuştur. Bu konu, 1990'lı yıllarda Sırp ve Hırvat milliyetçilerin bu toprakları Sırbistan veya Hırvatistan'a bağlama olasılığı karşısında daha da önem kazanmış; Boşnak tarihçiler de bu bağlamda onun tarih boyunca siyasi bir bütünlük olarak korunduğunu ve herhangi bir şekilde bölünmesinin mümkün olamayacağını ispatlamaya özel gayret sarf etmişlerdir. Bosna Hersek'in egemenliği ve onun devlet geleneği böylelikle VIII. yüzyıla dayandırılmıştır. Bu anlayışa göre ilk defa X. yüzyılda Bizans Çarı Konstantin Porfirogenetos (912-959) tarafından zikredilen "Ülkecik Bosna", Kulin Ban'ın (1180-1204) zikrettiği "devlet", Kotromaniç hanedanlığı altında gelişen "Orta Çağ Bosna Krallığı" (1377-1476) ve Osmanlı hakimiyeti altında bulunan "Bosna Eyaleti", birbiri ardından yaşanan ve Bosna Hersek'in parçalanmaz bir bütünlük olduğunu ispatlayan önemli siyasi yapılanmalar şeklinde ele alınmıştır.⁷⁵ Bununla birlikte, Bosna'nın, Sırbistan ve Hırvatistan'ın aksine Osmanlı dönemi boyunca hiç isim değişikliğine uğramadan varlığını sürdürmesi, bu sürekliliğe işaret eden önemli bir argüman olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶ Meşhur Boşnak tarih yazarı Husnija Kamberoviç, Boşnak tarihçilerin bu yaklaşımını, "Bosna Hersek'in tarihsel egemenliğini inkar eden tarihçilerin savunduğu görüşlerle aynı denemenin bir başka uç kutbu" şeklinde değerlendirmektedir.⁷⁷

Bosna Hersek Devleti'nin tarihsel sürekliliği aynı zamanda Bosna Hersek toprakları üzerine hak iddiaları konusuyla da çok yakından bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Boşnaklar açısından, Bosna Hersek'in tarihsel sürekliliğini ispat etmek, aynı zamanda onların

⁶⁹ Jon Kvarne, "Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova", *Historijski mitovi na Balkanu*, ed. Husnija Kamberovic (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003), 103.

⁷⁰ Imamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 165-166.

⁷¹ Imamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 258.

⁷² Dzaja, "Bosanska povijesna stvarnost", 51.

⁷³ Imamovic, *Historija Bosnjaka*, 23.

⁷⁴ Imamovic, *Historija Bosnjaka*, 9.

⁷⁵ Dzaja, "Bosanska povijesna stvarnost", 53.

⁷⁶ Ahmed S. Alicic, *Pokret za autonomiju Bosne: Od 1831. do 1832. godine* (Saraybosna: Orijentalni Institut, 1996), 356.

⁷⁷ Kamberovic, "Između kritičke historiografije", 18.

özdeşleştikleri bir devletin asli unsuru ve bu devletin temel halkı olduklarını ispat etme anlamına gelmiştir. Bu, sadece tarihçilerin ele aldığı bir konu değildir; toprak konusu aynı zamanda Bosna Hersek milletlerinin toplumsal hafızasının derinlerine kazınmış ve gündelik hayatta canlılığını korumuş bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. “Bosna topraklarının Sırp'lardan Türkler yardımıyla 500 sene önce çalındığına” dair inanç, 1990'ların başında Sırp'lar arasında çok yaygın olarak dillendirilmiştir. Bu mitolojik inanç, Sırp'ların bu toprakların en eski ve dolayısıyla tek toprak sahibi olduklarını; Boşnakların Sırp'ların topraklarını yağmaladıklarını ve işgal ettiklerini ifade etmektedir. Diğer taraftan, bu toprakların tarih boyunca asıl Boşnakların mülkiyetinde bulunduğunu ve zamanla bu toprakların Sırp köylüleri tarafından ele geçirildiğini ifade eden görüşler de Boşnaklar arasında yoğun bir şekilde dillendirilmektedir.⁷⁸ Eski büyük toprak sahiplerinin soyundan gelen bazı şahsiyetlerin oluşan yeni Boşnak siyasi elitler arasında yer almasıyla birlikte bu konu daha da önem kazanmış ve üst sınıflarda işaret ettiğimiz “Bogomil miti” tekrar Boşnak tarih yazımı çalışmalarına dahil edilmiştir.⁷⁹ Yugoslavyalar Dönemi boyunca Boşnakların elinden alınan topraklar böylelikle Boşnak Aydınlar Kongre Konseyi'nin tartışmalarına dahil edilmiş ve tarihçiler bu konuyu ele alan çok çeşitli araştırmalar yapmaya başlamışlardır.⁸⁰ Boşnak toprak sahiplerinin Osmanlı dönemi öncesi büyük feodal ailelerinin soyuna dayandığını ve dolayısıyla Bosna'nın asıl toprak sahiplerinin Boşnaklar olduğunu savunan bu görüş, Avusturya-Macaristan döneminde de önemli bir konu olarak tarihçilerin karşısına çıkmıştır. XIX. yüzyılda bu iddia Boşnakların mevcut sosyo-ekonomik düzeni sürdürmek ve tarım reformları aracılığıyla mağduriyete uğramamak adına kullandıkları bir sav iken, 1990'lı yıllarda bu iddia, devletin tarihsel sürekliliği ve Boşnakların Bosna Hersek'in temel unsuru olduğunu ispatlamak üzere tekrardan kullanıma girmiştir.⁸¹

1990'lı yıllarda resmi tarih anlatımının değişimiyle birlikte, eğitim politikalarında da büyük dönüşümler yaşanmış oldu. Sosyalist Yugoslavya öncesinde Boşnakların özgün tarih anlayışlarının korunduğu ve sosyalist rejimin kapattığı dini okullar, bu gelişmeler ışığında, tekrar açılmış ve sadece 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek'in farklı şehirlerinde beş medrese ve iki İslami akademi açılmıştır. Söz konusu eğitim kurumlarının kendi müfredatları ile Boşnaklara dini, milli ve devlet aidiyetleri konusunda sağlamış olduğu tartışılmaz katkılara rağmen, bu çalışmada, devletin resmi okullarında takip edilen eğitim politikaları üzerinde durulacaktır.

Bosna Hersek Savaşı'nı sonlandıran Dayton Barış Antlaşması, etnik ve milli ayrışmanın eğitim alanında da güçlü bir şekilde korunmasına önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim Bosna Hersek Anayasası'nı da şekillendiren bu antlaşma, eğitim politikalarının 13 ayrı eğitim bakanlığının denetimi altında şekillenmesini öngörmüş ve böylelikle ülke çapında bütüncül ve ortak bir eğitim politikasının geliştirilmesini imkansız hale getirmiştir. Bununla birlikte, Sırp'ların çoğunlukta olduğu Srpska Cumhuriyeti Entitesi, kendi merkezi yapısıyla diğer Bosna Hersek bölgelerine nazaran çok daha bütüncül bir politika geliştirme imkanına sahip olmuştur. Bu şekilde, Bosna Hersek topraklarının yüzde 49'unda tarih, coğrafya, Sırpça ve sosyoloji derslerinin müfredatları tamamen Sırp tarihi odaklı bir anlayış etrafında şekillenmiştir. Diğer taraftan, Boşnak ve Hırvat nüfusun çoğunluk oluşturduğu Bosna Hersek Federasyonu Entitesi'nde, eğitim politikaları on ayrı kanton sorumluluğuna bırakılmış ve bu

⁷⁸ Kamberovic, “Turci i kmetovi”, 68-69, 83-84.

⁷⁹ Kamberovic, “Turci i kmetovi”, 77-78.

⁸⁰ Örnek çalışma için bk. Sacir Filandra (ed.), *Ekonomski Genocid Nad Bosanskim Muslimanima* (Saraybosna: MAG, 1992); ve Ibrahim Filipovic, *Filipovici: Bosanska muslimanska porodica: Njen postanak, razvoj i uticaj u vremenu od 1574. do 1991. godine* (Saraybosna, 1991).

⁸¹ Kamberovic, “Turci i kmetovi”, 84.

entitenin adem-i merkezi yapısı birbirinden çok farklı müfredatların varlığına sebebiyet vermiştir. Sırp ve Hırvat yönetimi altında bulunan bölgelerde bu şekilde sadece Sırp veya Hırvat merkezli bir tarih anlayışı değil, aynı zamanda komşu ülkeler Sırbistan ve Hırvatistan'da kullanılan ders kitaplarının aynısı veya çok az bir kısmı Bosna Hersek şartlarına uyarlanmış kitaplar kullanılmaktadır.⁸² Bu durum, Sırp ve Hırvat milliyetçilerinin Bosna Hersek'e yönelik bölücü faaliyetlerini eğitim alanında meşru bir şekilde yürütmelerine imkan tanımıştır. Eğitim politikalarının çok çeşitliliği, aynı zamanda milli toplulukların kendi içerisinde daha da homojenleşmesine ve *öteki* toplulukları daha da dışlamalarına sebebiyet vermiştir.⁸³ Söz konusu ayrımcılık en net bir şekilde Srpska Cumhuriyeti Entitesi'nde görülmektedir. Uluslararası toplum ve Boşnak siyasetçilerin bütün baskılarına rağmen, bu entitede okul müfredatı ve karnelerinde Sırpça ve Hırvatça birer tanınmış dil iken; Boşnakça yerine "Boşnak halkının dili" tabiri halen kullanılmaya devam edilmektedir.⁸⁴ Srpska Cumhuriyeti Entitesi'nde ikamet eden ve eğitim gören Boşnak öğrenciler böylelikle günümüzde de kendi kültür ve tarihlerinin inkarı ile doğrudan karşılaşmaya devam etmektedir.

Boşnak öğrencilere yönelik hazırlanan ders kitapları, 1990'lı yıllardan itibaren yazılmaya başlanan tarih kitapları ve Boşnakların resmi tarih anlatımı ile önemli ölçüde örtüşmektedir. Bağımsız Bosna Hersek Dönemi'nde yayımlanan tarih ders kitapları, aslında 1980'li yıllarda siyasi baskılar neticesinde durdurulmuş tarih yazımı çalışmalarının kaldığı yerden devam etmesi olarak değerlendirilebilmektedir.⁸⁵ Bu dönem, Boşnak tarih anlayışının artık eğitim politikaları aracılığıyla güçlü bir karşılık bulmaya başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımsız Bosna Hersek Dönemi'nde tarih ders müfredatlarında hakim bulunan tarih anlayışını daha yakından anlayabilmek için, Damir Agičić'in, tarih ders kitaplarını ayrıntılı olarak araştırdığı çalışması önemli ölçüde yardımcı olabilmektedir.⁸⁶ Bu çalışmadan anlaşıldığı üzere, Boşnakların tarih ders kitaplarında etnik kökenleri, Orta Çağ'daki Boşnaklara, Bosna Hersek egemenliği ise XII. yüzyıla kadar dayandırılmıştır. Orta Çağ Bosna egemenliği, Bosna topraklarının daha o dönemlerde komşu siyasi yapılanmalardan farklı bir düzenle yönetilmesi ve özgün bir yönetim anlayışının varlığı üzerine temellendirilmektedir. Söz konusu dönemde imzalanan Kulin Ban Antlaşması için ise, "Bosna Hersek'in doğum belgesi" tabiri kullanılmaktadır. Boşnakların etnik özgünlüklerinin korunmasında Bosna Kilisesi'nin önemli bir rol oynadığı ve bu kilisenin hem dönemin halkı hem de yöneticileri arasında büyük rağbet gördüğü ifade edilmektedir. Hatta 1235 yılında Bosna'ya karşı düzenlenen Haçlı Seferleri karşısında bu kilise mensuplarının kendi özgünlüklerini korumak için büyük mücadeleler verdiği özel olarak vurgulanmıştır. Orta Çağ Bosna kralları birer kahraman gibi takdim edilirken, Bosna Krallığı ve Bosna Kilisesi'ni yıkmayı hedefleyen Macaristan Çarı ve Papa, olumsuz bir çağrışımla birlikte anlatılmaktadır. Boşnakların tarih ders kitaplarında İslamlaşma sürecinin barışçıl yönü vurgulandığı gibi, devşirme uygulaması da olumlu bir imgeleme ile öğrencilere takdim edilmektedir. Orta Çağ Bosna yönetici ve halklarının İslam'ı tercih etmesiyle birlikte, onların Avusturya-Macaristan dönemine kadar Bosna topraklarında "en güçlü sosyo-ekonomik topluluk" ve aynı zamanda "en devletçi millet" olarak kalmayı başardıkları ifade edilmektedir. Bu kitaplarda modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülü 1737 yılında gerçekleşen "Banjaluka Muharebesi" ile

⁸² Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 171-172.

⁸³ Peco, *Obrazovanje i nacionalna emancipacija*, 23.

⁸⁴ Husic, "Ideoloska dimenzija obrazovanja", 174.

⁸⁵ Filandra, *Bosnjaci nakon Socijalizma*, 303.

⁸⁶ Damir Agicic, "Bosna je...nasa! Mitovi i stereotipi o drzavnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udzbenicima povijesti", *Historijski mitovi na Balkanu*, ed. Husnija Kamberovic (Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003), 139-160.

başlatılmaktadır.⁸⁷ Buna göre, Osmanlı desteği olmadan yerel Müslüman nüfusun Avusturya ordusuna karşı verdiği savaşı ve kazandığı zaferi, bu topluluğun kendini Bosna merkezli özgün ve özgünlüğünün farkında olan bir topluluk şeklinde algıladıklarının tartışılmaz bir göstergesi olmuştur.⁸⁸

1990'larda yaşanan Bosna Hersek bağımsızlık savaşı da günümüz Boşnak tarih yazımı çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Soykırım başta olmak üzere, bu savaşta yaşanan acılar, toplumsal hafızada önemli bir yer edinmiş ve geçmişten korunan diğer acı hatıraların diri tutulmasıyla birlikte mitolojik düzeyde çok canlı bir öteki ve düşman imajının varlığı şekillendirilmiştir.⁸⁹ Bu dönemin aktörleri böylelikle toplumsal hafıza ve tarih algısında çok önemli bir yere sahip olmuşlardır. 1990'lı yılların başındaki tarih yazımı çalışmalarında Osmanlı reformlarına karşı isyan başlatmış olan Hüseyin Gradaşçević, Boşnak tarihçiler arasında önemli bir milli sembol haline gelmiş olsa da,⁹⁰ savaşın sonuna doğru SDA Partisi Başkanı ve bağımsız Bosna Hersek'in ilk cumhurbaşkanı Alija İzetbegović, toplumsal hafızada "en önemli milli önder" olarak yerini almayı başarmıştır.⁹¹ Ancak, İzetbegović'in Sosyalist Yugoslavya dönemi içerisinde yasadışı faaliyetlerle gündeme gelmesi ve daha Sosyalist Yugoslavya'nın dağılımı sırasında siyasi hayatta aktif bir rol üstlenmeye başlaması, günümüzde başta eski sosyalist düzene özlem duyan ve onun milli kimlik politikalarına karşı olan bazı sosyalist ve liberal Boşnak kesimleri arasında doğal olarak olumsuz bir imaja sahip bulunmaktadır. Bu şekilde sadece tarihçiler arasında değil, günümüz Boşnak kamuoyunda da ortak bir tarih algısında en tartışmalı konularını "Sosyalist Yugoslavya-bağımsız Bosna Hersek" ve "Tito-İzetbegović" ikilemeleri teşkil etmektedir. Bu durum, kamuoyunda özellikle 2017 yılında Saraybosna'nın baş caddelerinden biri olan "Mareşal Tito Caddesi"nin adının "Alija İzetbegović" olarak değiştirme denemesi sırasında,⁹² tarihçi çevrelerde ise "Saraybosna'nın Kuruluş Günü" belirlenmesi sırasında⁹³ belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkmıştır. Bu şekilde sosyalist dönem, Boşnaklar tarihinde en tartışmalı tarih dönemi olmaya devam etmektedir. Ancak, bu tartışmalar tarih yazımı çalışmalarından ziyade ağırlıklı olarak siyasi gelişmelere ilişkin konularda sürdürülmektedir.

Sonuç

Modern Boşnak milli kimliğinin teşekkülünde, tarih anlayışı ve tarih yazımı çalışmalarının gelişimini üç ayrı dönem içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bu dönemler, çalışmamızda, İmparatorluklar Devri (1850-1918), Yugoslavyalar Dönemi (1918-1991) ve Bağımsız Bosna Hersek Dönemi (1991-2020) şeklinde isimlendirilmiştir. Her bir dönem, aslında, modern Boşnak milli kimliğinin farklı bir gelişim düzeyini de yansıtmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar süregelen ilk dönemde, Bosna Hersek toprakları Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının denetimi altında kalmıştır. Her iki imparatorluk, eğitim politikalarında önemli bazı değişiklikleri yürürlüğe koymaya

⁸⁷ Banja Luka Muharebesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Enes Pelidija, *Banjalucki boj iz 1737: Uzroci i posljedice* (Saraybosna: El-Kalem, 2003).

⁸⁸ Agićić, "Bosna je...nasa!", 142-159.

⁸⁹ Filandra, *Bosnjaci nakon Socijalizma*, 318.

⁹⁰ Hüseyin Kapetan Gradaşçević'in bu bağlamda ele alındığı örnek bir eser için bk. Ahmed S. Alicić, *Pokret za autonomiju Bosne: Od 1831. do 1832. godine*, (Saraybosna: Orijentalni Institut, 1996).

⁹¹ Filandra, *Bosnjaci nakon Socijalizma*, 341.

⁹² Filandra, *Bosnjaci nakon Socijalizma*, 347.

⁹³ Husnija Kamberović, "Historicari kao nacionalni radnici i politizacija historiografske scene u Bosni i Hercegovini", *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u jugoistočnoj Evropi*, ed. Amir Duranović (Saraybosna: Udruženje za Modernu Historiju, 2019), 165-167.

çalışmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bu konuda çok daha sistematik bir yaklaşım sergilemesine rağmen, Osmanlı'dan kalma mevcut tarih anlayışlarını değiştirecek ne gücü, ne de zamanı olmuştur. Osmanlı ile yüzyıllardır özdeşleşen Boşnakların, Avusturya-Macaristan'ın 40 yıllık hakimiyeti esnasında kendini daha önceden konumlandığı tarihsel bağlamdan çıkarması ve bu şekilde *öteki* olarak algıladığı bir dünyanın temsilcisi olan Avusturya-Macaristan'a yönelik kalıcı bir tarih algısı dönüşümü yaşamalarının beklenmesi zaten olağandışı gibi gözükmektedir. Bununla birlikte, Boşnak tarihçilerin bu dönemde Batı'da gerçekleşen bir tarzda tarih yazımı çalışmalarını yürütememesi, Boşnakların sadece geçmişten süregelen bir tarih algısının sürdürülmesine yol açmış ve böylelikle Yugoslavyalar Dönemi'nin başlamasıyla birlikte gerçekleşecek milli kimlik inkarının çok daha uygulanabilir hale gelmesine hizmet etmiştir.

Yugoslavyalar Dönemi'ni birbirinden oldukça farklı iki döneme ayırmak mümkündür: İkinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdüren ve merkezî bir yapıya sahip Yugoslavya Krallığı (1918-1941) ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve federatif bir yapı arz eden Sosyalist Yugoslavya (1943-1991) dönemi. Söz konusu bütün bu dönemler boyunca tarih yazımı çalışmaları ve eğitim politikaları birbirine uyumlu olarak gelişmiş ve devletin milli politikalarını ve mevcut resmi tarih anlatımlarını başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Devlet politikaları tarafından inkar edilen Boşnak milli kimliği, bu şekilde eğitim politikalarında yok sayılmış ve bu kimliğe ilişkin tarih yazımı çalışmaları da yoğun bir şekilde devlet denetimi altında tutulmuştur. Sosyalist Yugoslavya'da Boşnakların tarih yazımını da etkileyecek bir grup Boşnak tarihçinin bazı çalışmalarına rağmen, devletin yoğun baskısı ve denetimi bu çalışmaların daha sistematik bir görünüm edinmesine önemli ölçüde engel teşkil etmiştir. Ancak, bütün baskılara rağmen Boşnakların bu dönemin sonuna kadar kendini Sırp ve Hırvatlardan ayrı bir milli topluluk şeklinde görmeyi sürdürdüklerini ve özgün bir tarih anlayışını korumayı başardıklarını da söylemek mümkündür.

Nitekim bu anlayışları, Sosyalist Yugoslavya'nın dağılması ve Bağımsız Bosna Hersek Dönemi'nin başlaması ile birlikte güçlü bir şekilde gün yüzüne çıkmıştır. Boşnak tarihçiler böylelikle, demokratikleşen bir toplumda, uzun bir süre sonra kendi kökenleri ve geçmişleri hakkında özgün çalışmalar yapmak için önemli bir fırsat yakalamıştır. Tarih yazımı çalışmaları sistematik bir biçimde böylelikle Boşnak milli kimliğinin teşekkülü ve onların toplumsal hafızasının inşasında 1990'lı yıllarda merkezi bir rol almayı başarmıştır. Günümüze kadar devam eden söz konusu süreçte, başta Boşnakların etnik kökenleri, İslamlaşma süreci, Bosna Hersek Devleti'nin tarihsel sürekliliği ve bağımsızlık savaşı konuları, Boşnak tarihçilerin ilgi alanına yoğun bir şekilde girmeyi başarmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren hazırlanmaya başlanan tarih ders kitapları da Boşnakların söz konusu resmi tarih anlatımı ile uyumlu hale getirilmiş ve siyasi destek ışığında Boşnakların tarih algısının oluşturulmasında kilit rol oynamıştır. Araştırmamızda net bir şekilde görüldüğü gibi, milli tarih anlatımı siyasi desteğe bağlı olarak gelişme imkanı bulmakta ve böylelikle onun gelişim düzeyi milli bilincin oluşumuna da önemli ölçüde etki etmektedir. Dolayısıyla, tarih yazımı çalışmaları ve milli tarih anlatımının, milli kimlik oluşumlarında en önemli unsurlarından biri olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça | References

- Agicic, Damir. "Bosna je...nasa! Mitovi i stereotipi o drzavnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udzbenicima povijesti". *Historijski mitovi na Balkanu*. ed. Husnija Kamberovic. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003, 139-160.
- Alicic, Ahmed. *Pokret za autonomiju Bosne: Od 1831. do 1832. Godine*. Saraybosna: Orijentalni Institut, 1996.
- Becirovic, Fikret. "Stoljetni demografski inzenjering nad Bosnjacima". *Znakovi Vremena* 64 (2014), 141-160.
- Bougarel, Xavier. "Od 'Muslimana' do 'Bosnjaka': Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana". *Rasprave o nacionalnom identitetu Bosnjaka*. ed. Husnija Kamberovic. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2009, 117-136.
- Burkic, Ajla. "Nas mali Orijent". *Godišnjak Bosnjacke Zajednice Kulture Preporod* 1 (2014), 363-376.
- Carvalho, Susana. "Introduction". *Nations And Their Histories: Constructions And Representations*. ed. Susana Carvalho - François Gemenne. 1-3. Londra: Palgrave Macmillan, 2009.
- Cubrilovic, Vasa. "Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine". *Prilozi Insituta za Istoriju* 4 (1968), 23-42.
- Dzaja, Srecko. "Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitoloski odrazi". *Historijski mitovi na Balkanu*. ed. Husnija Kamberovic. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003, 39-66.
- Dzaja, Srecko. *Konfesionalnost i Nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijski Period 1463-1804*. çev. Ladislav Fistic. Saraybosna: Svjetlost, 1992.
- Filandra, Sacir (ed.). *Ekonomski Genocid Nad Bosanskim Muslimanima*. Saraybosna: MAG, 1992.
- Filandra, Sacir. *Bosnjaci nakon Socijalizma: O bosnjackom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Saraybosna: Bosnjacka Zajednica Kulture Preporod, 2011.
- Filipovic, Ibrahim. *Filipovici: Bosanska muslimanska porodica: Njen postanak, razvoj i uticaj u vremenu od 1574. do 1991. godine*. Saraybosna, 1991.
- Filipovic, Muhamed. *Afera Agrokomerc i Smrt Hamdije Pozderca*. Saraybosna: TDP, 2008.
- Filipovic, Nedim. "Diskusija". *Prilozi Insituta za Istoriju* 4 (1968), 559-590.
- Güder, Süleyman. "Milliyetçilik Tartışmalarında Tarih ve Geçmişin Rolü: Eric J. Hobsbawm ve Anthony D. Smith'in Teorilerinin Karşılaştırmalı Analizi". *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 7-26.

- Hadzihuseinovic, Salih. *Povijest Bosne: Tarih-i Bosna*. çev. Abdulah Polimac. Saraybosna: El-Kalem, 1999.
- Hasanovic, Avdija. "Arebicka stampa o balkanskim ratovima". *Novi Muallim* 74 (2018), 95-102.
- Hobsbawm, Eric. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*. çev. Osman Akinhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Hobsbawm, Eric. *On History*. New York: The New Press, 1998.
- Hroch, Miroslav. "From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-building Process in Europe". *Mapping the Nation*. ed. Gopal Balakrishnan. Londra: Verso-New Left Books, 1996, 78-97.
- Husic, Mensur. "Ideoloska dimenzija obrazovanja u BiH: paradigma koja se obnavlja". *Zbornik Radova Pravnog Fakulteta u Tuzli* 2 (2017), 162-176.
- Imamovic, Enver. *Korijeni Bosne i Bosanstva*. Saraybosna: Medjunarodni Centar za Mir, 1995.
- Imamovic, Mustafa. *Historija Bosnjaka*. Saraybosna: Bosnjacka Zajednica Kulture Preporod. 1997.
- Imamovic, Mustafa. *Knjige i Zbivanja*. Saraybosna: Magistrat, 2008.
- Jahic, Adnan. "O neuspjehu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u monarhistickoj Jugoslaviji". *Facing The Past, Searching For The Future: The History of Yugoslavia in The 20th Century*. Budapeşte: Sremska Kamenica 2010, 263-280.
- Kamberovic, Husnija. "Bosnjaci 1968: Politicki kontekst priznanja nacionalnog identiteta". *Rasprave o nacionalnom identitetu Bosnjaka*. ed. Husnija Kamberovic. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2009, 59-82.
- Kamberovic, Husnija. "Historicari kao nacionalni radnici i politizacija historiografske scene u Bosni i Hercegovini". *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u jugoistocnoj Evropi*. ed. Amir Duranovic. Saraybosna: Udruzenje za Modernu Historiju, 2019, 149-170.
- Kamberovic, Husnija. "Izmedju kriticke historiografije i ideoloskog revizionizma". *Revizija proslosti na prostorima bivse Jugoslavije*. ed. Vera Katz. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2007, 11-20.
- Kamberovic, Husnija (ed.). *Balkanski mitovi na Balkanu*. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003.
- Kamberovic, Husnija. "Turci i kmetovi: Mit o vlasnicima bosanske zemlje". *Historijski mitovi na balkanu*. ed. Husnija Kamberovic. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003, 67-84.
- Kamberovic, Husnija. *Historiografija u Bosni i Hercegovini u sluzbi politike*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

- Kodric, Sanjin. "Utemeljenje moderne bosnjacke knjizevne historiografije: Od Mehmed Bega Kapetanovica Ljubusaka do dr. Safvet Beg Basagica. *Pismo* 13 (2015) 140-154.
- Kvarne, Jon. "Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova". *Historijski mitovi na Balkanu*. ed. Husnija Kamberovic. Saraybosna: Institut za Istoriju, 2003, 85-108.
- Lavic, Senadin. "Bosna i Bosnjaci: Ime, bice i identitetna historija". *Godisnjak Bosnjacke Zajednice Kulture Preporod* 1 (2013), 254-274.
- Maric, Krsta. "Nacionalizujmo Muslimane", *Srpska Rijec* 62 (1924).
- Muminovic, Rasim. "Knjiga Podsticanja i Opomene", *Sveske* 28-29 (1990).
- Özlem, Doğan. *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1999.
- Papic, Mitar. *Skolstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918)*. Saraybosna: Veselin Maslesa, 1972.
- Pasic, Ibrahim. *Kulin i Prijesda: Dva imena Ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji Srednjovjekovne Bosne*. Zenica: Društvo Historicara, 2006.
- Peco, Asim. *Obrazovanje i nacionalna emancipacija: iskustva Bosne i Hercegovine u 20. Stoljecu*. Mostar: Univerzitet 'Dzermal Bijedić' Nastavnicki Fakultet, 2005.
- Pelidija, Enes. *Banjalucki boj iz 1737: Uzroci i posljedice*. Saraybosna: El-Kalem, 2003.
- Redzic, Enver. *Sto godina Muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Saraybosna: Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, 2000.
- Smith Anthony. *Etho-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. Londra: Routledge, 2009.
- Smith, Anthony. *Nacionalizam i modernizam: kriticki pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. çev. Mirjana Paic Jurinic. Zagreb: Politicka Misao, 2003.
- Suceska, Avdo. "Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosanskohercegovačkih Muslimana". *Jugoslavenski Istorijski Casopis* 4 (1969), 47-55.
- Suceska, Avdo. "Neke specificnosti istorije Bosne pod Turcima". *Prilozi Insituta za Istoriju* 4 (1968), 43-58.